

Людмила Сога
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

ЗАКОНОМІРНОСТІ СЕМАНТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ МОВНИМИ ОДИНИЦЯМИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МОВОЗНАВЦІВ

Дана робота присвячена визначенню поняття лексико-семантичного поля, встановленню його структури, комплексному дослідженню поля, зокрема в семантичному, парадигматичному та структурному аспектах, сфокусовано увагу на погляди дослідників на відношення між мовними одиницями.

Ключові слова: *сема, міжмовні одиниці, лексико-семантичні стосунки, семантичне поле, лексико-семантичні групи, слово, синтаксичні одиниці, синтаксичні зв'язки, семантичні теорії, словесне поле.*

Данная работа посвящена определению понятия лексико-семантического поля, установлению его структуры, комплексному исследованию поля, в частности в семантическом, парадигматическом и структурном аспектах, сфокусировано внимание на взгляды исследователей по отношению между языковыми единицами.

Ключевые слова: *сема, межъязыковые единицы, лексико-семантические отношения, семантическое поле, лексико-семантические группы, слово, синтаксические единицы, синтаксические связи, семантические теории, словесное поле.*

This work is devoted to the definition of the lexical and semantic field, its structure's establishment and the complex research of the field in the semantic, paradigmatic and structural aspects. The attention is focused on the researchers' views about the relationship between the linguistic units.

Key words: *sema, language unit, lexical and semantic relations, semantic field, lexical and semantic group, word, syntactic units, syntactic relations, semantic theory, verbal field.*

Вступ. Починаючи з другої половини ХІХ ст., багато мовознавців робили спроби класифікувати слова за концептами, з якими слова пов'язані. Було встановлено, що слова можуть входити до якогось об'єднання, яке, однак, не утворює синонімії, але має одну спільну ознаку, скажімо, руху, швидкості, кольору, родинних стосунків, мовних актів тощо. Цю спільну ознаку назвали знаменником значення. Спільні ознаки у значній мірі допомогли при вивченні мов, які не мали індоєвропейської структури.

Метою даної статті є визначення основних характеристик поля, окреслення понять «лексико-семантичне поле», встановлення його структури.

Закономірності лексико-семантичних стосунків між мовними одиницями розглядали такі дослідники, як М. Бреаль, Г. Іпсен, Р. Мейер, О. О. Потебня, М. М. Покровський та інші.

Так, Р. Мейер виділяє три типи семантичних полів: 1) природні (назви тварин, рослин, почуттів); 2) штучні (механізми, частини утворених людиною речей, військові та цивільні чини); 3) напівштучні (етичні поняття, окремі термінології). Він визначає семантичний клас як «...упорядкованість певної кількості висловів з тієї чи іншої точки зору однієї семантичної ознаки», яку називає диференційним фактором [1, с. 105].

Вдалою була думка Р. Мейера про те, що диференційні фактори мають не логічний, а мовний характер. Так, дієслово *sink* «опускатися, тонути» охоплює компоненти «в напрямку зверху вниз», «повільно», «з однаковою швидкістю»; дієслово *fall* «падати» має компоненти «зверху вниз», «швидко», «боляче (про живих істот)» тощо. Оскільки одне слово має декілька диференційних факторів (компонентів значення), і такі слова одночасно належать до різних систем (семантичних класів), то ці системи перехрещуються. Виявлення і класифікація компонентів значення – завдання аналізу, який називається компонентним.

У розвитку теорії методу компонентного аналізу значну роль відіграла американська школа етнолінгвістики, європейські лінгвістичні школи, зокрема швейцарська (диференційні елементи Ф. де Соссюра), пражська (диференційні ознаки Н. Трубецького) і копенгагенська (фігури змісту Л. Єльмслева). Особлива роль в історії розвитку методу компонентного аналізу відводиться американській школі етнолінгвістики. Історію виникнення методу компонентного аналізу зазвичай поєднують з іменами У. Гудинафа і Ф. Лаунсбері, американських етнолінгвістів, які сформулювали основні принципи і поняття методу компонентного аналізу при дослідженні вузького кола лексичних одиниць (термінів спорідненості) у різних мовах (50-і рр. ХХ ст.). Етнолінгвістичний напрям бере свій початок від антропологічної школи (Ф. Боас, А. Кребер, Б. Малиновский), яка здійснила порівняння споріднених кореляцій у різних культурах. Деякі дослідники вбачають початок розвитку методу компонентного аналізу в теорії опозиції М. Трубецького. Надалі фонологічні принципи, що розробив Трубецький, були використані у роботах з граматичної семантики 30-40-х років (праці Р. Якобсона, Л. Єльмслева, Е. Сепіра, З. Харріса).

Перші спроби компонентного аналізу було зроблено на предметно-логічній основі, що з лінгвістичного погляду не зовсім коректно. Останнім часом усе більшого поширення набув компонентний аналіз на суто лінгвістичній основі -парадигматичній і синтагматичній (дистрибутивній). «Компонентний аналіз спирається на парадигматичні зв'язки у мові». Сьогодні положення про системність лексичного складу української мови є загальноприйнятим у мовознавстві. Про це свідчить і чимало наукових

досліджень, зокрема, О. Мельничука, М. Кочергана, О. Тараненка, Л. Лисиченко та ін. Так, М. Кочерган відзначає: «Лексика – це не механічне нагромодження слів, а система», тим самим наголошуючи на тому, що лексика – не простий набір слів, а певна система взаємопов'язаних лексичних одиниць. О.С. Мельничук розуміє систему як внутрішньо організовану сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. «Системність лексичного складу, – зауважує Л.А. Лисиченко, – виявляється у всіх її елементах: в організації тематичних лексичних груп, у структурі багатозначного слова, у наявності синонімічних, антонімічних і т.п. зв'язків». Системність мови виявляється у різних вимірах: у наявності лексико-семантичних груп, у визначенні системних, зокрема синонімічних, відношень усередині цих груп. У зв'язку з цим аспектом вивчення лексичної системи повинні бути не лише окремі парадигми, а й парадигматичні відношення.

Під час компонентного аналізу значення слова розкладається на його складники. їх називають мовознавці по-різному: сема (А. Греймас), семантична ознака (Ф. Лаусбері), аloseма (У. Гудинаф), семантичний маркер (Дж. Кац-Дж. Фодор), семантичний компонент (Дж. Лайонз), семантичний множник (Ю. Апресян, Ю. Караулов), фігура плану змісту (Л. Єльмслев), диференційна ознака (І. Арнольд), семантичний примітив (А. Вежбицька), компонент значення (Н. Долгіх).

Компонентний аналіз застосовують не лише в теоретичних дослідженнях лексичної семантики. Він широко використовується в лексикографії. Звернення до словників як джерела матеріалу під час лінгвістичних досліджень ввійшло у науку з другої половини ХХ ст. Але початок був значно ранішим. Найбільш відомим ідеографічним словником є тезаурус Роже, вперше опублікований у 1852 році. Розроблена у ньому система понять дала можливість класифікувати лексику щодо означуваних понять. Назви тих класів і груп, у які входить слово, можуть розглядатися як його семи [4].

Інший німецький учений Й. Трир розподіляв глобальну систему мови ієрархічно на поняттєві та словесні поля. Кожне поле складається з елементарних одиниць – слів. При цьому складові компоненти словесного поля повністю перекривають площину відповідного поняттєвого поля [5].

Оскільки семантичної теорії в ті часи ще не існувало, Й. Трир та інші мовознавці ототожнювали слово з поняттям. У процесі подальших пошуків, незважаючи на різноманітні точки зору, утворились два напрямки розробки теорії поля, які стосуються парадигматичних і синтагматичних стосунків. Вивчались також класи слів, поєднаних і тими, і другими стосунками. Відповідне поле називалось комбінованим або комплексним.

Парадигматичні та синтагматичні відношення між одиницями одного рівня є універсальними для мовної системи в цілому й реалізуються в межах усіх її рівнів. Чітке визначення парадигматичних і синтагматичних відношень, особливості їхнього співвіднесення сформульовані у працях Ф. де Соссюра та Л. Єльмслева. Детальний опис синтагматичних відношень зробив О. Єсперсен у праці «Філософія граматики» [2].

Парадигматичні відношення слова зв'язані між собою як самостійні одиниці лексичної системи в їхній основній, номінативній функції. В основі парадигматичних відношень у лексиці лежить формальна чи семантична подібність слів або їх протилежність. Парадигма – це група елементів (мовних знаків), що мають певну загальну властивість, але розрізняються за якоюсь ознакою.

Парадигматичні відношення одиниць не представлені в тексті безпосередньо: вони виявляються шляхом протиставлення одних лексичних одиниць іншим однорідним одиницям і встановлення їхніх подібних і специфічних ознак. Значущість лексичних одиниць зумовлюється їхніми диференційними (розрізнявальними) ознаками. Кожна одиниця посідає в парадигмі цілком визначене місце. Парадигмами можна вважати структуру багатозначного слова, синонімічні ряди, антонімічні пари, лексико-семантичні групи, семантичні поля.

Теорію лексико-семантичних груп слів розробляли Л. Вейсгербер, Ч. Осгуд, С. Еман, О. Духачек, Ф. П. Філін, Г. А. Уфімцева, С. Д. Кацнельсон, В. І. Кодухов, Д. М. Шмельов і багато інших дослідників. Л. Вейсгербер, наприклад, вважав значення слова не автономною складовою частиною поля, а його структурним компонентом. Деякі значення поля, на його думку, не мають відповідностей у реальній дійсності. Семантичне членування мовної системи визначається не реальними стосунками в об'єктивній дійсності, а тими принципами, які закладені у самій мові, і яку Л. Вейсгербер ототожнював з системою понять. Мовні поля він відмежовував від тематичних предметних груп, вказуючи на їх нелегке розчленування. Лексико-семантичні групи, на його думку, співвідносяться з семантичною системою мови, а тематичні групи – з зовнішнім світом. Членування поля зумовлене одним спільним аспектом – значенням, що властиве цілій групі слів.

Ф. П. Філін під лексико-семантичними групами розуміє «...лексичні об'єднання з однорідними, співставними значеннями, що відбивають специфічне явище мови, зумовлене поступом історичного розвитку» [4, с. 79]. Від груп він відмежовує слово похідні об'єднання слів, граматичні класи, комплекси значень багатозначних слів і тематичні групи. Останні, на його думку, інколи перехреснюються і, навіть, співпадають з лексико-семантичними групами.

Таким чином, під лексико-семантичною групою можна розуміти семантичний клас слів, що об'єднаний загальною лексико-парадигматичною семою або спільним семантичним множителем. Сукупності поєднаних значень полісемічного слова називають семантичними гніздами.

Вивчаючи словотворчі гнізда, дуже важливо враховувати процеси, які відбуваються з часом. Тому при розгляді гнізд треба згадати такі форми існування мовних явищ у часі як синхронія та діахронія. Відрізняються ці два поняття тим, що синхронія вивчає існуючі відносини лексем у словотвірному гнізді, а діахронія – їх відносини у часовому дослідженні, вона відбиває зміни мовних одиниць у ході історичного розвитку мови. У словотворі

діахронію можна розглядати як процес творення нових слів, а синхронію як результат словотворчого процесу.

Синхронним підходом до словотвірних гнізд слід вважати мотивацію, бо вона передбачає дослідження мовних систем, що існують у мові одночасно [3, с. 220].

Відносини мотивації між твірними та похідними одиницями слова відіграють суттєву роль у дослідженні будови словотвірного гнізда та ланцюжка. За Кияком вмотивованість похідних одиниць – це «результат цілеспрямованого словотвірного процесу, що відзначається наявністю у лексичній одиниці, крім її непохідної кореневої частини, хоча б одного словотворчого форманта». Виходячи з цього визначення, якщо за словотворчий формант ми приймаємо не тільки афікси, але і інші види деривації, то вмотивованість має місце й у неморфологічному словотворенні.

Вивчаючи приклади вмотивованості за внутрішньою формою, розрізняють морфологічну та семантичну мотивації. У процесі формування складних слів роль відіграють саме семантичні, а не морфологічні відносини. Змінюється лише значення твірного слова, його форма залишається незмінною, морфологічна мотивація відсутня.

Та можна виділити ще й третій вид мотивації – семантико-морфологічний. Різновидом його можна вважати аббревіатури – скорочення, що мотивуються повною формою. Саме останній тип мотивації здатен всебічно охарактеризувати всі аспекти словотворення, як структурні, так і семантичні.

Сьогодні ряд вчених вважає, що діахронічні та синхронічні засоби словотвору треба розділити та вивчати окремо. Опираючись на цю точку зору, можна виокремити лексико-семантичний спосіб деривації як суто діахронічний. Але з цим можна не погодитись, тому що будь яке словотворення – це процес, що націлений на якийсь результат, і ці два поняття (синхронія, діахронія) не можна розглядати окремо при вивченні словотвірного гнізда. За Соколовою «явище семантичної деривації можна розглядати як результат попереднього процесу та як активний сучасний процес».

Утворення слів у мові є процесом дуже рухливим, що ніколи не стоїть на місці, і ці зміни, що відбуваються можна спостерігати лише невеликий проміжок часу, бо все ж таки у словотворенні найважливішим є результат, а саме: поява нових лексем. Це обґрунтовується тим, що одна з нагальних потреб людства – це потреба у комунікації.

За Володарською, діахронічний підхід дозволяє «краще розуміти сучасний стан мови, а також давати обґрунтовану інтерпретацію лінгвістичних процесів у минулому і прогнозувати напрям їхнього розвитку у майбутньому».

Словотвірне гніздо являє собою приклад як динамічності, так і синхронічності і є живою розгалуженою системою, яка завжди відкрита для поповнення новими дериватами. Тому його слід вивчати керуючись

процесами синхронії та діахронії, не розриваючи їх, бо ці два процеси є нерозривним циклічним продовженням один одного [5, с. 219].

Словотворчі парадигми – це комплекс форм та значень, відбитих у флективних змінах, що є зразком утворення форм для даної частини мови. До парадигми входить набір словоформ, що утворюють дану лексему, напр.: go, going, went, gone; write, wrote, written, writing.

Синтагматичні поля – це класи слів, тісно пов'язані за вживанням, які не зустрічаються в одній синтаксичній позиції. Одним із перших поля почав вивчати В. Порціг. Він звернув увагу на зумовлені стосунки таких слів, як «ржати – кінь», «гавкати – собака», «слухати – вуха». У подальшому розвитку теорію цього поля останні поділялись на словесні і мовні. Під словесним полем розумілося поняттєве поле, а під мовним – синтаксичне, тобто ряд слів, об'єднаних спільним синтаксичним значенням.

Умови життя суспільства, естетичні цінності, смаки, установки – все це може породити такі поєднання, які розглядають або як «клішировані», або як «стійкі», або як «невільні» і т. п., які ми об'єднуємо під одним загальним терміном – «стабільний контекст». До такого роду поєднання відносяться, наприклад, в сучасній німецькій художній прозі *blaue Augen*, *blondes Mädchen*, *schmales Mädchen* та ін. (укр. «бурхливі оплески», «трудова вахта» і т. п.).

Вочевидь, поняття «стабільний контекст» близьке до поняття, яке В. Порціг запропонував позначати терміном «елементарні поля», оскільки останні, на його думку, являють собою сполучення, що складаються з мінімального числа членів (двох одиниць). До такого роду полів В. Порціг відносив поєднання типу *Hund-bellen*, *Haar-blond*, *fällen-Baum* (див. укр. очікарі, собака-лаять). В основі такого роду зв'язків лежать не парадигматичні, а синтагматичні відносини. Однак вони, безсумнівно, чимось відрізняються від вільних словосполучень типу *собака-бігти*, *волосся-чорне*. Справа полягає, очевидно, в тому, що у зовнішній дійсності існує об'єктивно обумовлений зв'язок не тільки між однотипними предметами і явищами (наприклад, предметами, діями, ознаками), які знаходять своє відображення в мові у вигляді парадигматичних відносин між словами, але й об'єктивно обумовлений зв'язок між різнотипними явищами (наприклад, ознаками і предметами, предметами та діями тощо). Цей зв'язок знаходить своє відображення в мові. Елементарні поля В. Порціга обумовлені, мабуть, саме такого роду немовними зв'язками, хоча, зрозуміло, не всі елементарні поля мають однакову природу, що відзначалося і самим В. Порцігом. Так, між ознаками «білий колір» і предметом «волосся» не існує жорсткого, від природного зв'язку, так як колір волосся може набувати різні відтінки. Тому сполучувальні властивості слова *blond* (на відміну, наприклад, від *bellen* – «гавкати») обумовлені мовними факторами. Як і укр. карий, русявий, нім. *blond* є специфічним позначенням кольору певної групи предметів. Мовні фактори чинять вплив на освіту і тих елементарних полів, в основі яких лежать внемовні зв'язки між відповідними денотатами.

Таким чином, «елементарні поля», на відміну від семантичного поля В. Тріра, відносяться до тієї з виділених нами трьох сфер дослідження лексики, яку ми позначили як «проблема лексичної сполучуваності». Саме тут «елементарні поля», не отримали широкого застосування в семасіології, можуть знайти належне місце як об'єкт лінгвістичного аналізу. Думається, що вони є різновидом стабільного контексту і можуть бути виділені і вивчені, як показано вище, з допомогою статистичних методів. Тому, сполучуваність слів слід відрізнити від спільної зустрічальності слів у тексті. Обидва явища вимагають своїх специфічних методів аналізу.

Висновок. Джерела породження і сама сутність стабільного контексту вимагають спеціального вивчення. Безсумнівно, однак, одне: якими б різними причинами не було обумовлено виникнення поєднань, статус яких близький до стійкості, всі ці причини, як і взагалі фактори, що впливають на сполучуваність слова, в кінцевому рахунку можна звести до двох основних – екстралінгвістичних і мовних. Лексична сполучуваність характеризується, принаймні, трьома параметрами: широтою, інтенсивністю та селективністю. Всі три параметра можуть бути досліджені квантитативними методами. З допомогою цих методів встановлено, що перехід від вільних словосполучень до зв'язаних (стійким) має градуїований характер. Однак зростання величини коефіцієнтів спряженості пропорційно інтуїтивно оцінюємої ступені пов'язаності словосполучень не спостерігається. Залишаються погано вивченими фактори, що впливають на широту лексичної сполучуваності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л.М. Теория семантических полей / Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105–113.
2. Есперсен О. Философия грамматики / Отто Есперсен; под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ильиша. – М. : Изд-во иностр. лит-ры. – 1958. – 404 с.
3. Колесова Л.О. Словотвір в англійській мові: історична ретроспектива / Л. О. Колесова // Нова філологія. – 2009. – №34. – С. 217–221.
4. Рудь Н.А. Компонентний аналіз у лінгвістичних дослідженнях / Н.А. Рудь // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – 2009. – №03 – С. 79–84.
5. Trier J. Sprachliche Felder / J. Trier // Zeitschrift für Deutsche Bildung. – 1932. – № 8. – S. 417.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом педагогічних наук, старшим викладачем кафедри
іноземної філології і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
Шемудою М.Г.*

Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року